

Ш. Бүркітбаева

Истамбұл университеті, Истамбұл қ., Түркия

e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ДІНИ АТАУЛАРДЫ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ: СЕКИЗ ЙҮКМЕК ЙАРУК МӘТІНІ МЫСАЛЫНДА

Мақалада көне түркі тіліндегі мәтіндерде кездесетін діни атауларға этнолингвистикалық түрғыдан талдау жасалынды. Көне ұйғыр тілінде жазылған бұл еңбектер негізінен діни аударма мәтіндер болғандықтан дін шыққан елдің тіліндегі діни терминдер, дұғалар, аяттар көптеп кездеседі. Ата-бабаларымыздан қалған асыл мұраларды оқып-үйреніп, ана тілімізде ғылыми айналысқа енгізу үшін бұл атаулардың түп-төркінін білуіміз шарт. Мақаланың мақсаты көне ұйғыр жазулы аударма әдеби жәдігерлерде жиі кездесетін діни атаулардың шыққан тегін талдап, мағынасын түсіндіру. Мақаланың будда діні қолданылған территорияны анықтау, басқа тілдерге аударылу практикасын зерттеу барысында ғылыми және тәжірибелік мәні зор. Ғылыми жұмыста салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару әдіс-тәсілдері қолданыла келе, көне түркі тілінде сол дәуірде қолданылған діни атаулардың шығу төркінін талдауға қол жеткізілді. Зерттеу жұмысымызды жазу барысында ғылым әлемінде кең танымал будда дінін уағыздайтын «Секиз йүкмек йарук» сутрасындағы діни атаулар пайдаланылды. Жұмыс нәтижесінде мани, будда, христиан діні туралы мәтіндерден аударма жасағанда көне ұйғыр тілінде балама атаулар жасалынғандығы, яғни жаңа сөздер тудырылғандығы және олардың кең қолданылғандығы анықталып, оларға этнолингвистикалық түрғыдан талдау жасалынды. Мақаланың өзектілігі бұл тақырыптың қазақ ғылымында қазақ тілінде бұрын-соңды қолға алынбағандығы және ғылыми айналысқа түспегендігі болып табылады. Мақала мәтіндердегі ескі дәуірде қолданылған діни атауларды анықтау, ішінен қажетін алып, пайдалану түрғысынан қазақ дінтану ғылымына өзіндік үлес қосуымен құнды.

Түйін сөздер: діни атаулар, этнолингвистика, будда діні, көне ұйғыр тілі, діндер тарихы.

Sh. Burkitbayeva

Istanbul University, Istanbul, Turkey

e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Ethnolinguistic analysis of religious names in the ancient Turkic language: on the example of the text of Sekiz Yukmek Yaruk

The article provides an ethnolinguistic analysis of religious names found in ancient Turkic texts. Since these works, written in the ancient Uyghur language, are mainly texts of religious translation, there are many religious terms, prayers, and verses in the language of the country of origin of the religion. In order to study and introduce the noble heritage of our ancestors into scientific circulation in our native language, it is necessary to know the origins of these names. The purpose of the article is to analyze the origin and explain the meaning of religious names, which are often found in ancient Uyghur translation literary artifacts. The article has great scientific and practical significance in the study of the practice of identifying the territory where the Buddhist religion was practiced, translating into other languages. The article uses comparative-historical methods of grouping, analysis, translation, analysis of the origin of religious names used in the ancient Turkic language in that era. When writing Our research work, we used religious names from the Sutra "sekiz yukmek yaruk", which preaches the Buddhist religion widely known in the world of science. As a result, it was found that when translating from texts about Mani, Buddha, Christianity, alternative names were created in the ancient Uyghur language, that is, new words were born and their widespread use, and they were analyzed from an ethnolinguistic point of view. The relevance of the article lies in the fact that this topic has never been discussed in Kazakh science and has not entered scientific circulation in the Kazakh language. The article is valuable for its contribution to the Kazakh Religious Science in terms of identifying and using ancient religious names. In the process of writing the work, the works of several domestic and foreign scientists were used.

Key words: religious terms, ethnolinguistics, Buddhist religion, ancient Uyghur language, history of religions.

Ш. Буркитбаева

Стамбульский университет, г. Стамбул, Турция
e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Этнолингвистический анализ религиозных названий в древнетюркском языке: на примере текста Секиза Юкмека Ярука

В статье сделан этнолингвистический анализ религиозных названий, встречающихся в древнетюркских текстах. Эти произведения, написанные на древнеуйгурском языке, в основном представляют собой религиозные термины, молитвы, стихи на языке страны происхождения религии, поскольку это тексты с религиозным переводом. Для изучения и включения в научный оборот благородного наследия наших предков необходимо знать происхождение этих имен. Цель статьи – проанализировать происхождение и объяснить значение религиозных имен, часто встречающихся в литературных реликвиях. Статья имеет большое научное и практическое значение при изучении практики определения территории буддизма, перевода на другие языки. В статье были использованы сравнительно-исторические, группировочные, аналитические, переводческие методы, был достигнут анализ происхождения религиозных названий, использовавшихся в эпоху в древнетюркского языка. При написании нашей исследовательской работы мы использовали религиозные имена в Сутре «Секиз юкмек Ярук», которая проповедует буддийскую религию, широко известную в мире науки. В результате работы было установлено, что при переводе с текстов о мани, Будде, христианстве в древнеуйгурском языке были созданы альтернативные имена, т. е. были созданы новые слова и широко использовались, проведен их этнолингвистический анализ. Актуальность статьи заключается в том, что данная тема никогда не применялась на казахском языке и не попала в научный оборот. Статья ценна своим вкладом в казахскую религиоведческую науку с точки зрения определения и применения религиозных названий, использовавшихся в старые времена в текстах.

Ключевые слова: религиозные термины, этнолингвистика, буддийская религия, древнеуйгурский язык, история религий.

Кіріспе

I және II Түркі қағандықтары құлағаннан кейін, олардың орнына құрылған, ғылым әлеміне Ұйғыр қағандығы деген атпен танылған III Түркі қағандығы кейіннен екіге бөлінеді. Олар тарихта Бозқыр Ұйғыр қағандығы және Хочо Ұйғыр қағандығы атауларымен белгілі. Ұлы Жібек Жолы бойындағы Хами, Хочо, Бесбалық қалаларында өмір сүрген түркілер әрлі-берлі өткен керуендердің арқасында әлеммен байланыста болып, жер-жерде болып жатқан жаңалықтардан құлағдар болып отырған. Бұл олардың көздері ашық, көкіректері ояу, жан-жақты болуына үлкен ықпал еткен. Сондай-ақ, осындай әлеммен араласудың нәтижесінде Ұйғыр қағандығындағы түркілер бірнеше діни наным-сенімді де қабылдағанын білеміз. Ағылған керуен жолдарымен келген будда, манихей, христиан діндерін насихаттайтын еңбектерді өз тілдеріне де көптеп аударған. Осының нәтижесінде аударма әдебиет қалыптасқан. Көне түркілерден қалған жазба ескерткіштердің ішінде Ұйғыр қағандығы дәуірінен қалған жазба еңбектердің үлесі басым. Бұл еңбектер негізінен аударма мәтіндер. Көпшілігін будда және мани дінін

қабылдаған түркілердің соғды, қытай, тохар, санскрит, тибет тілдерінен аударған діни мәтіндері құрайды. Көне ұйғыр тілінде жазылған жазба ескерткіштердің жазылған уақыты 9 ғасырдан басталады деп білеміз. Әрине, оған дейін де Көне Түркі қағандықтарынан қалған тасқа қашап жазылған жазба ескерткіштеріміз бар. Дегенмен, бізге жеткен әдеби тіл қалыптастырған әдеби жазба ескерткіштер болған жоқ. Көне ұйғыр қағандығынан қалған жазба ескерткіштер түркілердің әдеби, мәдени тіл қалыптастырған алтын дәуірінен хабар беретін қолжазбалар ретінде аса құнды. Ұйғыр қағандығы жазба ескерткіштері арасында будда дініне байланысты мәтіндер үлкен рөл ойнайды. Өйткені, 762 жылы ресми дін ретінде қабылданған манихейге байланысты қолжазбаларға қарағанда буддизмге байланысты еңбектер өте көп. Ал, христиан дінінің несториан тармағын ұстанған түркілерден қалған жазба нұсқалар саны өте аз. Будда діні біздің эрамыздан бұрынғы 563-483 жылдарда өмір сүрген Үндістандық Гаутама Будда атты кісі тарапынан құрылған дін. Тәңіріні қабылдамайтын будда дінінің бес негізгі ережесі бар. Олар: 1. Адам өлтірмеу; 2. Өтірік айтпау; 3. Арақ ішпеу; 4. Ұрлық жа-

самау; 5. Басқа біреудің әйелін алмау. Осы ережелердің барлығын орындаған будда дінін ұстанған кісі Нирванаға (будданың шыңына яғни жұмаққа барады) жетеді деп есептейді. Ал, мани дініне келсек манихейзм 216-277 жылдар арасында өмір сүрген Мани есімді кісі құрған дін болып табылады. Мани христиандық, зороастризм және бұрқаншылдықтың ең дұрыс деген тұстарын топтастырып, өз жүйесін құрған. Зороастризм поштары манихейзмнің күшейіп бара жатырғанынан қорқып Маниді өлтіргізеді. Мани діні қарама-қарсы күштердің бір-бірімен арпалысынан тұрады. Қара мен ақтың, жақсы мен жаманның, жарық пен қараңғының бір-бірімен күресінен тұрады. Дұға айту, ораза тұту, күнә шығару, жанды нәрселерді өлтірмеу, ішімдік ішпеу, қараңғылықтың ішіндегі жарықтың сәулелерін құтқару, т.б. игі істерді жасау мани дінінің негізгі қағидалары болып табылады. Манихейзм III ғасырдан бастап өзінің туған жері Вавилоннан бастап сол заманның барлық елдері мен аймақтарына тез тараған дін. VI ғасырда христиан діні пайда болғаннан кейін әлсірей бастайды. Кейін мүлде жойылды. Бірнеше дінді кеңінен қолданған Ұйғыр қағандығындағы түркілер қалған діни аударма әдебиетте кездесетін діни терминдер саны да өте көп. Ұйғырлар дәуірінен қалған көне түркі әдеби ескерткіштерді оқуға, үйренуге талпынған кісіге бұл діни терминдерді білген жөн. Қазақ дінтану ғылымында көне түркі дінтануының үлкен бір бөлігін құрайтын діни аударма мәтіндерді оқып, зерттеу барысында ескі дәуірде қолданылған діни терминдердің анықтамалығы жоқтығы сезіліп тұрады. Осы олқылықты ескере отырып Ұйғыр қағандығы дәуіріндегі діни мәтіндердегі діни атауларға шолу жасадық. Мақаламызға соғды жазулы көне түркі тілінде жазылған будда дінін насихаттайтын «Секиз Йарук Йүкмек» сутрасындағы терминдерді пайдаландық.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Мақалада көне түркі тіліндегі діни атауларды этнолингвистикалық тұрғыдан талдау көзделеді. Өйткені, көне түркі тілі, оның ішінде көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндер қазақ тілінде қазақ ғылымында жеткілікті дәрежеде қолға алынбаған. Түркілерден бүгінге жеткен жазба мәдени мұралардың дені дінге байланысты аударма мәтіндер екені белгілі. Көне ұйғыр

тіліндегі жазба ескерткіштерді оқып, түсіну үшін сол дәуірде қолданылған діни атауларды білу шарт.

Мақаланы жазудағы мақсат көне ұйғыр жазулы аударма әдеби жәдігерлерде жиі кездесетін діни атаулардың шыққан тегін ашып, мағынасын түсіндіру. Зерттеу жұмыста осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер алға қойылады:

1. Көне ұйғыр жазулы аударма мәтіндерден діни атауларды табу және шыққан тегін анықтау;

2. Мәтіндердегі діни атауларды жіктеу; дін шыққан елдегі атауын сол қалпында қолдану немесе түркі тілінде балама, жаңа сөз жасап, қолдану барысына қарай жіктеу;

3. Көне түркі тілінде қолданылған діни атаулардың қазіргі таңда қолданыста бар-жоқтығын анықтау.

Мақаланың өзектілігі қазақ ғылымында аз зерттелген тақырыптар қатарына жататын көне түркілер дәуірінің IX – XI ғасырлар аралығының қарастырылуы болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында ғалым Хаджер Тоқйүректің «Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» (Көне ұйғыр түрікшесінде Буддизм және Манихейзм терминдері), Древнетюркский словарь. Д.М. Насилов, И.В. Кормушин, А.В. Дыбо, У.К. Исабекова и др., С. Клоусонның «An Etimolojical Dictionary of Pre – Thirteenth – Century Turkish» (Түркілердің 13 ғасырға дейінгі этимологиялық сөздігі), Дж. Вилькенстің «Handwörterbuch des Altuigurischen» (Көне ұйғыр тілінің қол сөздігі), Анна вон Гавеннің «Eski Türkçenin Grammeri» (Көне түркі тілінің грамматикасы), Эрдал Марселдің «A Grammar of Old Turkic» (Көне түркі тілінің грамматикасы) және М. Өлмездің «Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri» (Көктүрікше және көне ұйғыр дәрістері) еңбектері пайдаланылды. Аталған әдебиеттер негізге алына отырып, ғалымдардың пайымдауларын салыстыра қарастырып, дайындалды. Мақалада салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару әдіс-тәсілдері қолданылды. Көне түркілер қолданған діндер қазақ дінтануы тарихының үлкен бір бөлігі болғандықтан бұл мақаланың практикалық және теориялық маңызы зор. Қазақ, түркі, әлемдік дінтану тарихы пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде қолдануға болады.

Нәтижелер және талқылама

Өзге тілден енген діни атаулар

намо: namo, nmo: құрмет < Соғд. nm'w; < Санскр. namo; < Қыт. nanwu

Намо бут намо дрм намо саң (namo but namo drm namo saṅ)

Будда дінінің әрбір мәтінінің басында және соңында кездесетін бұл сөздер ислам дініндегі «бисмиллә» сөзімен салыстырылады. Намо – санскрит тілінде «намах» (иілу, құрметтеу) дегенді білдіреді. Санскрит тілінде дыбыстық өзгеріске ұшыраған бұл сөз «о» түрімен ескі ұйғыр тіліне «намо» болып өткен.

but, drm, saṅ – үш асыл тас, (скр. триратна) бұрқаншылдықтың негізі ретінде қолданылады.

but – қытай тілінде фо – санскрит тілінде «Будда» (бурхан) дегенді білдіреді.

drn – скр. дхарма «дін, сенім» дегенді білдіреді.

saṅ – Қытай. tseng, скр. saṅgha «үйір, қауым» дегенді білдіреді. Ұйғырлар бұл сөзді «куврак» (қуврағ) сөзімен мағыналас қабылдады (Шинаси Текин, 2019:25).

Бұрқан (Burhan)

burhan, burhan: (< Қыт. fo + Түрік. han) бұрхан

Бурхан сөзі қытайша «фо», скр. «Будда» кейбір қытай диалектілерінде т, р-ге ауысады. Осылайша, ұйғырлар осы диалектілер арқылы алдымен «бур» ретінде қолданылатын сөзге кан (хан) «әмірші» сөзін қосқан. Осылайша, бурхан сөзі пайда болады (Шинаси Текин, 2019:27).

Дарни (darni)

darni, tarni: қасиетті діни жазу < Санскр. dhāraṇī < Қыт. tuoluoni

дарни – скр. дхарани (dharani) «тұмар, сиқыр, сиқырлы сөз» дегенді білдіреді (Өзлем Айазлы, 2012:304).

Дхарани (dhāraṇī) – ұйғ. дарни, тарни (darni, tarni): сиқырлы формула; Бұл адамдарды әртүрлі апаттар мен жындардан қорғайтын және әртүрлі тілектердің орындалуына мүмкіндік беретін дұға бөліктерінен, буддаларды, бодхисаттваларды және әулиелерді шақыру, мағынасыз сөздер мен буындардан тұратын кітап (Кемал Эраслан, 2012:632).

Судур (sudur) қасиетті кітап < Санскр. sūtra

Судур, сутра (sudur – sātra); діни мәтін; ұйғ.

Судур, ном бітіг, наным-сенім туралы еңбектер. Бұрқаншылдықтың мәнін сипаттайтын және Будданың уағыздары сатра – питака (sātra – pīṭaka) «Будданың уағыздары мен өмір кезеңдерін сипаттайтын шығармалары» бар діни еңбектер (Кемал Эраслан, 2012:639).

Ном (nom) < Соғд. nwm; < Санскр. dharma, sūtra; < Тибет. nom; < Брахми. ṇom

Ном (nom) – дін, ілім, әдет-ғұрып, ілім, заң, жарғы.

Ном (nom) – сғд. nwm, скр. dharma «дін». Бұрқан мәтіндерінде ном бірнеше түрлі мағынаға ие (Шинаси Текин, 2019:27).

Вайшалы (vaṣali) < Санскр. Vaiśālī

vaṣali – скр. қаланың аты. Бұл Ежелгі

Үндістандағы он алты мемлекеттің бірі Вриджи Конфедерациясына тиесілі Личвахи тайпасының астанасы. Он алты мемлекетке тиесілі алты ірі қаланың бірі Вайсали сауда саттықтың орталығы болған. Шакьямуни Будда осында уағыз айту үшін келген. Буддаға шие берген түсінігі бар адам Вайсалилік Амбапали де Будданың ізбасарларының бірі. Мұнда адал Вималакирти де өмір сүрді. Вималарти өмірінің соңына қарай Шакьямуни Вайсалиге барады. Будда қайтыс болғаннан кейін, екінші буддисттік кеңес осында жиналды және Асока патша Будданың осында келуіне байланысты Вайсалиде тас бағаналы монастырь салады (Хаджер Тоқйүрек, 2019:88).

Чамбудивип (çambudivip) < Санскр. Jambudvīpa

чамбу – ағаштың аты, дивипа – үлкен жер бөлігі.

Тохар тілінде jambudvip джамбудвип, скр. жамбудвипа. Ежелгі үндістер әлем деп анықтаған, Меру тауының солтүстігінде орналасқан және Меру тауындағы Джамбу ағаштарының атымен аталған төрт құрлықтың бірінің аты. (қара: Мұрат Әлмалы, 2019:100)

Джамбудвипа – оңтүстіктегі қарапайым халық тұратын жер. Ол күймеге ұқсайды немесе оңтүстік бетінде үшбұрыш бар дейді. Мүмкін бұл Үндістанның оңтүстік жағалауында болуы мүмкін. Оның орны нақты белгісіз. Бұл континенттің орталығында биіктігі 100 йожана болатын үлкен Джамбу ағашы бар. Бұл үлкен ағаш барлық континентте бар. Барлық Буддалар Джамбудвипада пайда болады. Бұл жерде адамдардың ұзындығы бес-алты фут, өмір сүру ұзақтығы сексен мың мен он жыл аралығында. Джамбудвипаның астында сегіз үлкен және ыстық тозақ бар. Бұл буддизм үшін маңызды орталық (Хаджер Тоқйүрек, 2019:380).

Чихшапты (çxšapti)

Чакшапат (çakšapat) – соғды. Чихшапа; скр. шикшапада. – Бұрхандарға тән бес қаланың бірі наным, ғибрат, ораза, тәртіп, мораль (скр. śilā, ұйғ. биш ақығысыз йүкмек) (Эраслан К, 2012:564).

Чихшапад (çihşāpad) – соғ. – оқыту, үйрету, ілім, дінбасы еместерге арналған бес жарлықтан тұратын он тыйым (Элмалы М., 2016:317).

Вахишклер (vahşiklar) <Соғды. w'xš'uk

Вахшик (vahşik): «жын, аруақ» (Гавайн А., 1988:307); [соғд. w'χšk] гений, добрый дух (ДТС, 2016:670).

Шамну (şamnu) < Соғды. šmnu

Шамну (şamnu): «өлтіру, жою, жын, жойғыш, аландататын, кедергі, нәпсіқұмарлық, күнә және өлім құдайы» мағынасындағы Мара – Камадхатудың (Қалаулар әлемі) патшасы. Мұны Вашавартин деп те атайды. Мара пілде отырған және жүз қолы бар құдай ретінде бейнеленген. Мара қызын көрсетіп әулиелерді қорқытып немесе азғырып отырған. Гаутама Будда ағартушылыққа қол жеткізіп жатқанда, оған қыздарын жіберіп, Гаутаманың ағартылуына жол бермеуге тырысты (Тоқйүрек Х., 2019:393).

Випаши бұрқан (vīpaṣi burqan) < Санскр. Vīpaśyin

Випаши бұрқан: «випазин Будда» = Скр. Випазин, = Қытайша пи по ши, = Тибетше Рнам гзигс. Випазин термині, Буддизмде көне жеті Будданың алғашқысы, Шакиамуни Будда болса жетінші Будда болып табылады (Тоқйүрек Х., 2019:69).

Эзруа хормузта (ezrua xormuzta)

ezrua: Брахма (құдай) < Соғды. 'zrw'; < Санскр. Brahmā

эзруа: соғды тілінде «зрв», азру(в)а «Зерван; Манихейлік дінде уақыт құдай болып табылады; Буддизмде Брахманның (қасиетті, құдайлық, ақпаратты түсіндірген) мағынасы;

хормузта=хормузта: соғды. < Соғды. xwrmzt'

Хврмзт «Манихизмде алғашқы адам; Буддизмде Индра болып танылған тәңірге берілген есім» (Элмалы М., 2016:305).

ху'а йавышгун йыдын йыпарын инче айайур агырлайур тапынур удунур (ху'а yavışgun yidın uyrarın inçe ayayur ağırlayur tapınur udunur)

ху'а yavışgun yidın uyrarın inçe ayayur ağırlayur tapınur udunur 'гүл шоқтарының хош иісін құрметтейді, табынады',

ху'а йавышгун (ху'а yavışgun) «гүл шоқтары» гирлянды цетов: хуа yavīşun yidīn uyrarīn inča aǰajur aǰırlajur tapınur udunurlar qaltı burqanlarıǰı tapınurlar udunurča 'олар буддалар сияқты гүлдер мен хош иісті заттардың гирляндтарын құрметтейді (ДТС, 2016:676).

Архант (arxant) < Санскр. arhat

Архант (arxant): скр. arhant/arhat. Нирвананы түсінген және қайта туылудан құтылған

адам – әулие. (Элмалы М., 2016:343); Архат немесе архан сөзі «құрметті, ағартушы» деген мағынада қолданылғанымен, ол Махаянадағы Бодхисатваны және Хинаянадағы ең жоғары типті немесе идеалды адамды білдіреді. Архат «Хинаянаның ұлы тұлғасы» дегенді де білдіреді. Ол әлемнің құтқарушысы және Будда ақиқаты ретінде белгілі. Сондықтан бұл өрнек Будда үшін де, дінбасылар, арханттар мен әулиелер үшін де қолданыла алады. Архат өзінің рухани шарықтау шегіне жетіп, Нирванаға ұмтылады. Ондай адам болашақта қайта туылу мен өлімнен, яғни Самсарадан да құтылады. Бұл сөз кейде Татхагата сөзінің синонимі ретінде де қолданылады (Тоқйүрек Х., 2019:173).

Пртикубут (prtikubut) < Санскр. pratyekabuddha

Пртикубут (prtikubut) = pratikabut: скр. pratyekabuddha «Өз өзінен сәуле тапқан, бірақ оны жарияламаған Будда». (Элмалы М., 2016:307); пратикабут (pratikabut): басқаларға пайдасыз болған (Эраслан К, 2012:636).

Шравиклер (şraviklar) < Санскр. śrāvaka

Шравиклер (şraviklar) – şravik – скр. шравака (şravaka) Бұрқанның ізбасарлары мен тындармандарына берілген есім. Бодхисатвамен бірге үшеуі, әрбірінің Нирванаға жету немесе тіршілік иелерін жеткізу мүмкіндігіне қарай әрқайсысының өкілі ретінде қарастырылады:

а) Шравака (şrāvaka) = хинаяна (hinayāna) “кішкентай сал” («киік көлігі» деп те атайды). Сал – дегеніміз өзеннің бергі бетінен арғы бетіне өту үшін пайдаланылатын қамыстан жасалған қайық, паром сияқты нәрсе;

ә) пратйекабуддха (pratyekabuddha) = мадхйамайана (madhyamayāna) «ортаншы сал» (марал арбасы);

б) бодхисаттва (bodhisattva) = махайана (mahāyāna) «үлкен сал» (өгіз арбасы).

Бұл үш классификация (skr. triyāna = үйғ. үч көлүнү), соңғылар яғни солтүстік Бұрқаншылар тарапынан жасалған (Шинаси Текин, 2019:27).

Негізінен «дауыс естіген, үйреткен» немесе әдетте «шәкірт, елші» мағыналарында қолданылған бұл термин, Буддизм мен Жайнизмде қолданылады. Буддизмде әдетте Шравака яғни шәкірттер төрт сыныпта бағаланады. Бұлар; «діни қызметкер» Бхикшу (Bhikṣu), «діни қызметкер әйел» Бхикшуні (Bhikṣuṇī), «діни қызметкер емес адам» Упасака (Upāsaka), «діни қызметкер емес әйел» Упасика (Upāsikā) деп көрсетіледі (Тоқйүрек Х., 2019:405).

Низванилер (nizvanilar) < Соғды. nuzβ'ny құштарлық, адамға тән арман-тілектер.

Низвани (nizvani): соғды тілінде 'nuzβny' құмарлық, ынтызарлық (Элмалы М., 2019:137).

Шлок тақшут (šlok taqšut) < Санскр. śloka

Шлок тақшут (šlok taqšut): “бәйіт” šlok – скр. śloka. taqšut – *taqš – «бәйіт оқу»

Бадра (badra) < Санскр. bhadrā

Бадра (badra): скр. Бхадра (bhadrā): Буддаға, ілімге және жамағатқа паналаған елші әйелдің есімі; Субхадраның (Будданың қайтыс боларынан аз уақыт бұрын үйреткен брахман аскеті) қызметшісі болған қыздың аты; бір уақшаның (шайтанның) аты; байлармен жатып тұратын жезөкшенің аты.

Ратнакр (ratnakr) < санскр. Ratnākara

Ратнакр (ratnakr) = скр. ратнакара (ratnākara) = қыт. lá ná jiáluó; ратнакара буддха (ratnākara buddha) «гауһар үйіндісі, металл Будда», Ратнакара (Ratnākara) «гауһар кені, мұхит», «гауһар үйіндісі» мағыналарын беретін Будда мен Бодхисатваның есімі. Сондай – ақ қазіргі есеп бойынша жүз он екінші Будда. Шақямунидің замандасы және Вайшалілік бір жер. Термин бір Бодхисаттва формасы болып та көрсетіледі. Ол сондай-ақ шығысты басқарған Буддалардың бірі болып саналады. Көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерге сүйене отырып, Алокажинтамани (Ālokacintāmaṇi) болашақта Ратнакара Будда болады (Тоқйүрек Х., 2019:131).

Нарайан (narayan) < Соғды. n'r'y'n; < Санскр. Nārāyaṇa; < Қыт. Naluoyan

Нарайан (narayan: nara << скр. нара). Адамға тиесілі, адамға қатысты, өлімі бар, адам (Элмалы М., 2016:406).

Сумир (sumir) < санскр. Sumeru

Сумир (sumir) < скр. сумеру, әлемнің орталығы болып табылатын тау. (қараңыз: Текин Ш., 2019:459); = сумер (sumér): тох. сумер – скр. сумеру (sumeru) “таңғажайып көрініске ие тау; әлемнің орталығындағы тау” (Элмалы М., 2016:317).

Интрадати (intradati) < санскр. Īndradatta

Интрадати (intradati) = скр. индрадатта (indradatta) «Бодисатваның бірі», интри (intri): 1. [скр. индрья (indriya)] демоническое существо, 2. [скр. indriya] **intri qačīy** сезім мүшесі, 3. Īndradati (ДТС, 2016:224).

Тайшинг махайана (tayšing mahayana) < қыт. dacheng

Тайшиң (tayšing) =қыт. Тайшең (tais-héng) = скр. махайана (mahāyāna), үлкен арба, Буддизмдегі бір мектеп. (қараң: Гавайн А.,

1988:298); =қыт. дай-сиң (dai-šing), махаяна (большая колесница), одно из направлений в буддизме, возникшее в Северо-Западной Индии в I в. (ДТС, 2016:560).

Нирван (nirvan) < соғды. nuzβ'n; < санскр. nirvāṇa; < тохар. nervāṇ

Нирван (nirvan) < скр. «нирвана» мәңгілік тыныштық, құтқарылу (қараңыз: Айазлы Ө., 2012:329) нирван битиг (nirvan bitig) – сутралардың бірінің аты. Название одной из сутр (= скр. nirvāṇa sūtra) в махаяне (ДТС, 2016:382).

Тойыңлар (toyınlar) < қыт. Daoren (dào rèn)

Тойын (toyın): “монах, діни қызметкер”

Шмнанчлар (šmnančlar) < соғды. šmn'nch; < санскр. śgāmaṇerī

Шымнанч (šmnanč): «діни қызметкер немесе монах әйел» [соғд. шмн'нч (šmn'nch)] монахиня (ДТС, 2016:554).

Упаси (upasi) < соғды. wp's'y, < санскр. upāsaka

Упаси (upasi): “монастырға кірмейтін дінге сенетін (ер адам)”

Упасанч (upasaң) < соғды. wp's'nch, < санскр. upāsikā

Упасанч (upasaң): соғд. 'wp's'nč «монастырға кірмейтін дінге сенетін (әйел адам)», соғдыша –'нч жұрнағы әйел дегенді білдіреді. (скр. упасика (upāsikā)). Бұрхан дінінің жамағаты (бурсаң «bursang», тирин «tirin», куврағ «kuvrağ» = скр. саңха «sangha») төрт бөлімнен тұрады. Алғашқы екеуі монах және монахиня. Бұлар монастырда тұрады, олар күннің белгілі бір уақытында қалаған нәрселерімен күн көреді. Қалған екеуі болса монастырға кірмейтін және еркін өмір сүретін дінге сенуші ерлер мен әйелдер (Текин Ш., 2019:28).

Діни терминдердің көне түркі тіліндегі баламасы

Теңри теңриси (tengri tengrisi)

Құдайлар құдайы. скр. деватидева (devātideva). Бұл термин «құдайлардың құдайы» дегенді білдіреді және Вишнуды атап көрсетеді. Ол сондай-ақ Будданың үйден кеткенге дейінгі есімі ретінде көрсетілген. Осылайша, тіршілік иелері Будданы құдайлардан жоғары қоя отырып, оны ең жоғары құндылыққа ие деп көрсетеді (қара: Хаджер Тоқйүрек, 2019:181).

Тәңір – сөздің түпкі түбірі. Көне түрік тіліне жататын және азиялық ғұндар дәуірінде қолданылған деп есептелетін бұл сөздің түпкі мағынасы – «аспан». Ежелгі түсінікте найзағай, дауыл, жанбыр сияқты табиғат құбылыстары

үшін аспанда ерекше күш бар деп есептелді. Демек, «аспан» мағынасы бар сөздер «Тәңірдің мекені», «Құдай» деген мағыналарға ие болды. Қазірдің өзінде Тянь – шан (қытайша. t'ien «аспан, құдай», şan «тау») таулары қырғыз тілінде Тәңір Тоо, ұйғыр тілінде Теңри Таг, моңғол тілінде Тэнгэр уул деп аталады. Бұлардың барлығында бірінші сөз «аспан, тәңір», екіншісі «тау» дегенді білдіреді. Оның қазақша аты – Хан Тәңірі. Бұл сөз тура мағынасында «император аспаны» немесе «император құдайы» (Хатидже Ширин, 2015:27).

Ыдок (idok)

Ыд (id) – 1-ші иіс

Ыд (id) – 2-ші ит

Ыд (id) – 3. жіберу, көтеру // ыдок (idok=idok) – жіберілген, қасиетті, киелі (құдайдан жіберілген) (Кемал Эраслан, 2012:571).

Номлуг төрүлүг (nomlug törülüg)

Номлуг төрүлүг (nomlug törülüg = nom törü «қиялдау» = скр. дхарма = Қытай тілінде: fā dā yōng (qí), dà mó, dà me, dà ér mà yé, tàn mó, tuó mó). «Заң, ақиқат, дін, бұйрық, заң, пайдалану, амал, міндет, шындық, ігілік, мінез» сияқты әртүрлі мағыналарды білдіретін дхарма, тән қасиет, сана өміріміздің бірден-бір элементі болып табылатын экстаз, біздің санамыздың бір бөлігі, сана өмірі, Нирвана, Будда дініне немесе іліміне қатысты, буддисттік ілім тақырыбына, толық және кемел шындыққа негізделген ілім. Ескі ұйғыр тіліндегі «ном» сөзі грекше. Оны «номос» деп түсіндіруге болады (Хаджер Тоқйүрек, 2019:345).

Үш эрдини (üç erdini)

Үш эрдини (üç erdini) – үш асыл, скр. три-ратна, ратнатрайя, трисарана немесе шарана-гамана.

-Будда: ең кемел ағартушы

-Дхарма: Будда жариялаған ілім

-Сангха: діни қызметкерлер мен монахтар қауымы немесе Дхарманың шынайы ізбасарлары (Өзлем Айазлы, 2012:5).

Термин три «үш» және ратна «асыл» немесе «үш асыл» немесе «үш асыл тас» дегенді білдіретін триеа «үш» және Будда, Дхарма және Санга немесе Будда, заң және діни қауымдастық деген сөздерден тұрады. Бұл үштікті Брахма, Вишзу және Шүвадан тұратын Тримюртиге ұқсатуға болады. Триратнаның яғни үш асылдың көптеген түрлері болғанымен, төрт және алты сияқты бөліктері де бар. Барлық буддистер құрметтейтін және қызмет ететін үш нәрсені білдіретін бұл термин жоғарыда айтылғандай Будда, Будда ілімі болып табылатын заң мен

Буддаға сенетін қауымдастықтан тұрады. Будда – ғаламды, өмірді дұрыс түсінетін және нұрланған адам. Дхарма немесе заң – бұл барлық адамдарды ағарту үшін жасалған буддистік ілім. Сангха немесе будда қауымы — будда ілімін қолданатын, осы ілімді сақтайтын, оны тарататын және болашақ ұрпаққа жеткізетін қауым. Үш өзегі, бар азаптан арылған, азат, нұрлы адамдардың жанқиярлығымен сақталады. Буддист болғысы келетін адам өзін осы үш қазынаға арнауы керек. Қысқасы, буддизмде осы үш қазынаны құрметтеу және оған қызмет ету өте маңызды (Хаджер Тоқйүрек, 2019:66).

Арвыш (arvış)

Арвыш (arvış) – сиқыр белгілері, сиқыр (Гавайн А., 1988:262).

Чын кертү (çin kértü)

Чын кертү (çin kértü) – шынайы, нағыз (Өлмес М., 2017:260, 65-2); истинный и правдивый (ДТС, 2016:159); «Шындық» мағынасындағы термин, хūwàng сонымен қатар «дұрыс емес, алдау» терминіне қарама-қарсы. «Ақиқаттың негізі, кемелдік, толық ақиқат» дегенді білдіретін термин әсіресе Дхармакая немесе Бхутататата үшін қолданылады. Бұл термин Тянь -Тайдың шындықты түсіну немесе Будда болу туралы керемет ілім. Сонымен қатар, термин үшін уа̀nchéng «толық ұлылық» мағынасы да қолданылады (Тоқйүрек Х., 2019:287).

Секиз йүкмек (sekiz yükmek)

Секиз йүкмек (sekiz yükmek) – йүкмек «Үйме, үйінді» деген мағынаны білдіреді және ұйғыр тілінде «сегіз жүк» немесе «сегіз қала» ретінде қолданылады. Бұл сегіз қала тірі жанды жақсылыққа да, жамандыққа да жетелейді. Буддизмде сегіз сана сегіз париджана «parijñāna» сананы білдіреді. Асхтавиджана (ashtavijñāna) немесе париджана (parijñāna) яғни «танудың, қабылдаудың немесе сананың әртүрлілігі, сегіз негізгі күш немесе сегіз күшті мақсат», жаксур-виджнана (saksur-vijñāna) “көз санасы”, сротра-виджнана (śrotra-vijñāna) “құлақ санасы”, гхрана-виджнана (ghrāna-vijñāna) “мұрындық сана, джихва-виджнана (jihvā-vijñāna) “тілдік сана”, кайа-виджнана (kāya-vijñāna) “дене санасы, мано-виджнана (mano-vijñāna) “жүрек санасы, психикалық сезім немесе сана, түсіну”, клиста-мано-виджнана (klista-mano-vijñāna) “байқампаздық, өткеннен хабардар болу, есептеу, ажырату.” ретінде анықталады, Оған алайя-виджнана (alaya-vijñāna) немесе одан алынған тұқымдар әсер етеді, ол барлық өзіндік және даралықтың себебі болып табылады.

Сондықтан шындықтың көрінуіне қарсы барлық алдаулар алдыңғы шепте болады. Париджананың сегізіншісі – алайя-адана-виджняна (*alaya/āḍāna-vijñāna*) «қойма, сақтау санасы, санадағы барлық тұқымдар шығатын негіз». Виджняна (*vijñāna*) – тірі жандарды дұрыс немесе бұрыс жолға апаратын термин (Тоқйүрек Х., 2019:248).

Кам (kam)

kam – сикыршы, көріпкел (Кемал Эраслан, 2012:576).

sorcerer, soothsayer, magician (Клаусон, 1972:625).

1. шаман (с различными оттенками значения: врачеватель, исцелитель, прорицатель, предсказатель; заклинатель, кудесник, чародей, маг, волшебник, колдун), 2. сваливать, сбивать (ДТС, 2016:439).

Улуғ йарлықанчучи көңүлин (*ulug yarlıkan-çuşi köngülin*)

Улуғ йарлықанчучи көңүлин (*ulug yarlıkan-çuşi köngülin*): «үлкен жанашыр жүрек» = скр. махакаруна = Қытай. *dàcì*, = Тиб. *snying-rje chen-mo*. Бұл термин «үлкен мейірім, тірі жандарды азаптан құтқаратын, құтқарылушыны іздейтін зор мейірімді немесе жанашыр жүрек» дегенді білдіреді. Бұл ұлы жанашыр жүрек Буддада да, Бодхисаттваларда да кездеседі. Бұл термин арнайы Куан-ин үшін қолданылады (Тоқйүрек Х., 2019:185).

Ағыр эмгекте (ağır emgekte)

Ағыр (*ağır*) – ауыр, қатал, ұлы, құнды, құрметті

Эмгек (*emgek*) – ауырсыну, азап, күйзеліс, еңбек

Ағыр эмгек (*ağır emgek*) – үлкен азап

Азап – бұл өмір сүру жолындағы барлық тіршілік иелерінің негізгі сипаты және төрт асыл ақиқаттың біріншісі. Тұрақсыздық (*anitya*) және риясыздық (*anātman*) сияқты азап та бұл әлемдегі тіршілік иелерінің негізгі сипаттарының бірі. Духкха (*Duhkha*) «жиі азап» деп аударылады, сонымен қатар ол «ауырсынды тудыратын кез келген нәрсе» деп те аударылады. Туу, қартаю, ауру және өлім, физикалық және психикалық күйзеліс және қалаған нәрсені алмау сияқты жағдайлар буддисттік мәтіндерде азап ретінде көрсетіледі. Буддисттік ойға сәйкес, азап – бұл біздің бүкіл өміріміздің еріксіз сипаты және біз ағартушылыққа қол жеткізбейінше, одан құтыла алмаймыз (Тоқйүрек Х., 2019:20-21).

Түзгеринчисиз (tüzgerinçsiz)

Түзгеринчисиз (*tüzgerinçsiz = tözkerinçsiz*): «түсініксіз, өте терең». Қазірге дейін түз, төз (*tüz/*

töz) және керинчисиз (*kerinçsiz*) түрінде оқылған бұл сөзді, «з» әрпі солға тура байланыспағаны үшін бір сөз күйінде, «төзкеринчисиз» деп те оқи аламыз. Еш жарияланбаған бір ұйғыр жазбасында «төзкер» (*tözker*) етістігі бар. (Майнз 819, жол 6: көгүзинте төзкер-ип (*kögüzinte tözker-ip*) «оймен тереңдеу») (Текин Ш., 2019:30).

Чашут савлығ (çaşut savlıg)

чашут савлығ: «жала сөз, жала жабу» мағынасын береді.

үч йавлак йолка кирүр эмгек эмгенүр (*üç yavлак yolка kirür emgek emgenür*)

үч йавлак йолка кирүр эмгек эмгенүр (*üç yavлак yolка kirür emgek emgenür*): «үш жаман, жолға шығып, азап шегеді». Бұл термин әлемде үш зұлымның туылғанын білдіреді, олар тозақ, жануар және претаның өмір салты. Тіршіліктің осы үш жаман түрінің болуы тірі табиғатқа азап әкеледі. Әсіресе тіршілік атаулы осы үш жаман өмір жолынан және мұндағы азаптан құтылушысы келеді (Тоқйүрек Х., 2019:34); үч йавлак йол (*üç yavлак yol*) «жаман мінез-құлықтың үш түрі»: таму, прет, йылқы аджун (*tamu prêt yılık ajun*) «тозақтықтар, рухтар және жануарлар әлемі» (Элмалы М., 2016:321).

Үч ағылык (üç ağılık)

Үч ағылык (*üç ağılık*) «үш қазына» = скр. трипитака (*tripitaka*) = қытай. *yǐqié jīng, sānzāng* = тибет. *sde snod gsum*. Термин, *tri* «үш» *ve piṭaka* «себет, құты немесе коллекция» сөздерінен құрылған. «Үш себет» мағынасындағы трипитака (*tripitaka*) термині, барлық Будда заңдарын, коллекциясын білдіреді. Ең алғаш бұл коллекция Қытайда жасалған. *Jīng lü lùn* Сутра, Виная, Абхидхарма Састрадан құралған үш бөлімді Будда мәтіндері әдетте Пали жазбалары болып табылады. Бұл трипитака (*tripitaka*), Будданың доктринасы орын алған Сутралар, монастырь шәкірттерінің ережелерін сипаттайтын Винаялар, Сутра және Винаялардың түсіндірмесі болған Абхидхармалардан пайда болған. Шақьямуни қайтыс болғаннан кейін оның ілімдерін бірінші будда кеңесі құрастырды (Тоқйүрек Х., 2019:431).

Этөз (et'öz)

Этөз (*et'öz = etöz*) «дене, тән» = скр. Кайа, кайаваджра (*kāya, kāyavajra*) = қыт. шен (*shēn*).

Термин «кайа, тану, данышпан, дене» сияқты анықтамалармен қатар шен ру (*shēn rù*) «жанасу сезімі», лиу ру (*liù rù*) «алты сезімнің бірі» ретінде де беріледі. Күнәлар немесе сауаптар үш түрде жасалады, оның бірі дене. Буддизмнің он өсиетіне жататын тірі жанды өлтірмеу, ұрлық

жасамау, зина жасамау сияқты мінез-құлықтар денеге қатысты амалдарға жатады (Тоқйүрек Х., 2019:250).

Он едгү кылынчлыг (on edgü kılınçlıg)

Он едгү кылынчлыг (on edgü kılınçlıg) «он жақсы әрекет, амал», = скр. kusāla = қыт. shàn = тиб. dge ba'i rtsa ba. «жақсы, керемет мағынасын білдіретін термин, он жақсы әрекет үшін қолданылады. Бұл он жақсы амал Буддизмде бұйрық болып қабылданады (Тоқйүрек Х., 2019:330).

Жартылай түркіше, жартылай өзге тілден енген қосарлы діни атаулар

Арыг чхшапутлыг (arig çxşaputlıg). Арыг – түркі тілінде, чхшапутлыг – санскрит тілінде.

Арыг чхшапутлыг (arig çxşaputlıg) – таза śikṣāpada = скр. вималасила (vimalaśīla); Оны Зиеме вималасила ретінде анықтаған. Вимала «таза, пәк, кіршіксіз» және сила (śīla) «таза мораль» сөздерінен тұратын термин таза моральды Бодхисаттваны білдіреді (Тоқйүрек Х., 2019:144).

Диан сақынчлыг (dyan saqınçlıg). Диан – санскрит тілінде, сақынчлыг – түркі тілінде.

Диан сақынч (dyan saqınç) – ой толғау, ойлану.

dyan – (Тох. “dhyam” < скр. “dhyana”): ұмтылу, ойлану; алты немесе он қасиеттің бірі (скр. pāramiā) (Эраслан К, 2012:566).

Диан сақынч (dyan saqınç) – созерцание; dyan saqınçlıg – относящийся к созерцанию, погруженный и созерцание (ДТС, 2016:171).

Ном көзі (nom közi). Ном – соғды тілінде, көз – түркі тілінде.

Ном көзі: «Дхарма көзі» Буддалардың және Бодхисатвалардың бес көзінің бірі. Бодхисаттва адамдарды құтқару үшін Дхарма көзімен барлық Буддист ілімінің табиғатын қамтиды және көреді. Дхарма көзі барлық оқиғалар үшін Бодхисатвалардың таза қабылдауын көрсетеді. Бодхисатвалардағы Дхарма көзі барлық нәрселерге ене алады. Айрықша термин, Қытай. Файан джиң «ачык сэчик», толығымен көру, Хинаянада төрт шындық үйретуді көру, Махаянада қайта туудан құтылу шындығын көру» болып та түсіндіріледі (Тоқйүрек Х., 2019:188).

Клп өді улуг толу атлыг (klp ödī ulug tolu atlıg). Калпа – соғды тілінде, өд, улуг, толу, атлыг – түркі тілінде,

клп өді улуг толу атлыг «үлкен мифология уақыт атты», клп = калпа = Ұйғырша калп: дәуір,

шақ, жылмен теңдестірілмейтін уақыт өлшемі. Күнәһарлар тозақта бұл уақыт өлшемінде азап шегеді (Эраслан К, 2012:634).

чынзу тэгмэ эрдүктег кертү төз (çınzu tégme erdükteg kertü töz). Чынзу – қытай тілінде, тэгмэ, эрдүктег, кертү, төз – түркі тілінде.

чынзу тигмэ эрдүктег кертү төз (çınzu tígme erdükteg kertü töz) «ченжу деп аталатын дұрыс негіз» = Çin. rù rù, rù zhēn. Термин, «ченжу немесе мінсіз, айырмашылықтардағы немесе қарым-қатынастардағы кемелдік» болып табылады (Тоқйүрек Х., 2019:424).

Ликзир тип битиг (likzir tip bitig). Ликзир – қытай тілінде, тип, битиг – түркі тілінде.

Ликзир тип битиг (likzir tip bitig) «күнтізбе деген жазу», ликзир (likzir = likjir < қыт. li-ji < lieknziet), күнтізбе (Текин Ш., 2019:427).

Биш азун тынлыг (biş azun tınlıg). Азун – соғды тілінде, биш, тынлыг – түркі тілінде.

Биш азун тынлыг (biş azun tınlıg): «болмыстың бес формасы. Буддизмде тіршілік иелерінің ішінде бар болып табылатын болмыстық формалар бес болмыстық форма ретінде қарастырады: 1-тәңірі: <скр. дева (deva) «Құдай, тәңір», 2- йаланук (yalanuk): <скр. манушья (manuṣya) «адам», 3- йылкы (yılki): <скр. тирйагуони (tiryaḡuonī) «жануар», 4- прет (prèt): <скр. прета «рух», 5- таму: <соғ. tmw; <скр. нарака (naraḡa) «тозақ». Бұлардың алғашқы екеуі (құдай мен адам) болмыстың ең жақсы формалары болып саналады. Бірақ құдайлар әлемінде туылу екіншісіне қарағанда тартымды болып көрінгенімен, адам болып қайта туылу жақсырақ, тіпті шарт; өйткені Нирванаға жету үшін кез келген бурханның уағызын бір рет тыңдау керек және бұл адам баласы ретінде ғана мүмкін. Дегенмен, адам емес тіршілік иелерінің де бұрхан уағызын тыңдайтыны көзделеді. Қалған үшеуі «жаман жол» болып саналады (Текин Ш., 2019:30).

Тсуй айыг кылынч (tsuy ayıg kılınç). Тсуй – қытай тілінде, айығ, кылынч – түркі тілінде.

Тсуй айыг кылынч (tsuy ayıg kılınç) «жаман амалдар»; тсуй (tsuy) «күнә», Қытайша зуй ‘бұл жаман карма тудыратын «құқық бұзушылық, қылмыс, күнә» дегенді білдіреді. Көне түркі тіліндегі «тсуй» сөзі де қытай тіліндегі «зуй» сөзінен шыққан (Тоқйүрек Х., 2019:314);

Айыг кылынч (ayıg kılınç) «күнә» (Өлмес М., 2019:482); предосудительный поступок, проступок, грех, прегрешение (ДТС, 2016:31).

Бұрхан белгүрер (burxan belgürer).

Белгүртме Бұрхан «belirgin Buddha» =скр. нирманабуддха (nirmāḡabuddha) =қыт. huá fù.

нирмана «сиқырлы жаратылыс» және Будда «ағартылған, оянған» сөздерінен құралады. нирманабуддха (nirmāṇabuddha) сиқырлы жаратылыстың Буддасы, Будданың бір түрі болып танылады. Термин, «Будданың адам түріндегі немесе өзгерген денесі» болып көрсетіледі. Будда және Бодхисаттва болып пайда болған дене шектеусіз және эмбебап күшке ие (Тоқйүрек Х., 2019:148).

Тепренчсиз атлыг бұрхан (teprençsiz atlg burxan)

Тепренчсиз атлыг бұрхан (teprençsiz atlg burxan): «жер жүзінде тербелмейтін Бұрханның аты». Санскрит тілінен енген термин Акшобхья (Akṣobhya), а кун биң, а вей по, а чу по йе (ā kùn bīng, ā wèi pò, ā chū pò yè) «әрекетсіз, суыққанды және тыныш», будоң, ву доң (bùdòng, wù dòng) «Будда құрбандығына байланысты ашудан құтылу» дегенді білдіреді. Бес Будданың бірі болған Акшобхияның мемлекеті болған Абхирата «куаныш орны» болып табылады және ол шығыста орналасқан. Сондықтан бұл Буддаға Абхиратаның лорды немесе билеушісі де делінеді. Акшобхия, Лотус Сутрада датон жи паң (dàtōng zhī pàng) «Махабхижнабхибхудың ең үлкен ұлы» болып көрсетіледі. Акшобхия Будда болмай тұрып Бодхисаттва болған жи джиа «Джнанакара» (zhì jiǎ «Jñānākara») деп те көрсетіледі. Шығыс бағытының Буддасы (Тоқйүрек Х., 2019:92-93).

Йок куруг атлг бұрхан (yok kurug iligi atlg burxan)

Йок куруг атлг бұрхан (yok kurug iligi atlg burxan): 'жоқ болған, бостықтың билеушісі атты бұрхан', йок куруг (yok kurug) «жогтық, бостық»; пустота, ничто, yok kurug iligi atlg burxan «будда, называемый властелином пустоты» (ДТС, 2016:290); Термин, «бос, ештеңе жоқ, ештеңе бар болмаған» мағынасын білдіреді. Сондай – ақ, джие руо сунйата (jīé guó duō sūnyatā) термині де «бос, жогтық, материалдық емес немесе рухани, шынайы емес, бар болмыстың табиғатындағы өтірік немесе алдау, болмысты шынайы деп көрмеу» дегенді білдіреді. Бұл ілімге сәйкес, барлық оқиғалар шынайы емес. Болмыстың маңызды мәні жоқ, тәуелді, тек өзгерген немесе өлген болмыс. Шексіздік – салыстырмалылықтың негізі немесе шектеусіздігі. Бір сөзбен айтқанда, ол бәріне ене алады (Тоқйүрек, 2019: 420).

Көмсу агылык битиг (kōmsü agılık bitig)

Көмсу агылык битиг (kōmsü agılık bitig): «сознание-сокровищница, абсолютное сознание

(=скр. алайа – виджняна (ālaya – vijñāna))»; аҮіліқ kоjmsoluk – аҮіліқ komsoluk 'амбар, хранилище, складское помещение (ДТС, 2016:19); agılık koimso bilig «жертөле туралы ақпарат», koimso agılık bilig «жертөле ілімі» =скр. алайа / адана – виджняна (ālaya / ādāna – vijñāna) =қыт. гуо шуши, а лай йе, а лай йе ши (guō shùshì, ā lái yé, ā lái yé shì) =тиб. кун гзхи рнам пар шес па (kun gzhi rnam par shes pa). Термин, алайа (ālaya) «үй, тынығу орны, жертөле» мен виджняна (vijñāna) «сана, түйсік» сөздерінен құралады. Зхонзи ши (zhōngzī shì) «сананың тұқымы немесе басқа жеті сананың негізі» мағынасына сай алайа / адана – виджняна (ālaya / ādāna – vijñāna) қайта туылу және басқару дегенді білдіреді. Бұл идеал, сайып келгенде, Агаманың нұрлы санасына мүмкіндік бере алады. Бұл термин «сана яғни түйсік көзі немесе жертөле» деген мағынада да қолданылады (Тоқйүрек Х., 2019:336).

Парамит битиг (paramit bitig)

Парамит битиг (paramit bitig): «даналық ізгілік кітабы»; парамит (paramit, pāramitā) ізгілік, иман, даналықтың қасиеті= скр. Парамита (pāramitā = pali), парами (pāramī) =қыт. Болуоми дуо, бо ку ми дуо, ду (bōlùomí duō, bō qù mǐ duō, dù) =тиб. Пха-рол-ту-пхиин-па (pha-rol-tu phyin-pa) =соғ. п'р'мит (p'r'myt). Парамита термині, «парама» түбірінен шыққан «ең жоғары, шың, туу өлу жағасы, бұл жағадан басқа жағаға яғни Нирванаға өту» болып табылады. Термин Буддизмде «дана» 'садақа', «сыла» 'көркем мінез-құлық', «кшанти» 'сабыр', «вирья» 'күш немесе энергия', «дхйана» 'терең ой', «праджна» 'ақпарат', «упайа» 'дұрыс әдісті қолдану', «пранидхана» 'бодхи және бақыт үшін ант', «бала» 'күш, мақсат және даналық' болып тізбектеледі. Осы он парамитаның барлығы маңызды болғанымен, алғашқы алтауы әлдеқайда маңызды. Басқаша айтқанда, парамиталар – бұл Махаяна Бодхисаттвалардың ағартушылыққа жету үшін қолданатын ізгі қасиеттері. Осылайша, парамита «керемет» немесе «қарсы жағаға жету» деп аударылады (Тоқйүрек Х., 2019:336).

Йога атлг битиг (yoga atlg bitig)

Йога атлг битиг (yoga atlg bitig): «йога атты кітап»; книга, называемая його; «йога» название буддийского трактата (ДТС, 2016:287).

Ағыр улуг йағыз йер теңри алты төрлүгін тепреді қамшады (agır ulug yagız yer tengri altı tōrlügin tepredi kamşadı)

Ағыр улуг йағыз йер теңри алты төрлүгін тепреді қамшады (agır ulug yagız yer tengri altı

törlüğün tepredi kamşadı): «өте үлкен қара жер құдайы алты түрлі тербелді, шайқалды»

Ағыр улуғ: ‘үлкен, өте үлкен, ауыр, маңызды» (Өлмез М., 2017:249); йағыз йер: «қара жер, жержүзі, жер» (Элмалы М., 2016:460); тепреді қамшады = тепре – қамша: «шайқалу» (Өлмез М., 2017:290); йер теңри: «жер тәңірі» Пртхиви (Pṛthivī Tanrı) = скр. Пртхивидеви (Pṛthivīdevi) = қыт. Джианлао де шен, йе тиан, йа да луо ти ти (йа да и) пи, джианлао де де шен (йа да джианлао де тиен, йа да джианлао де зхи) (jiānláo de shén, yě tiān, ya da luó tí tí (ya da ī) pí, jiānláo de shén (ya da jiānláo de tién, ya da jiānláo de zhī)). Бұл термин, жер тәңірі, Пртхиви (Pṛthivī), Ваджрадхату (Vajradhātu) тобынан төрт тәңірдің біреуі ретінде белгілі. Сондай – ақ, он екі тәңірдің бірі (Тоқйүрек Х., 2019:388).

Алты парамит (altı paramit)

Алты парамит (altı paramit): «алты парамита» алты төрлүг бүгүленмек эрдем «алты түрлі даналық қасиет», төртли ики парамитлар «төрт және екі парамиталар» = скр. Сад-парамита (sad-pāramitā) = қыт. Лиу болуоми (liù bōluòmi), = тиб. пхар пхи ин друг «phar phy in drug). Махайана ілімі бойынша, Бодхисаттвалардың Будда болулары үшін жазуы керек алты парамитаны (даналық қасиетті) білдіреді. Алты парамита 1. Дана (dāna): қайырымдылық; 2. Сила (śīla): моральдық мінез; 3. Кшанти (kṣānti): сабыр; 4. Вирйа (vīrya): жігер немесе энергия; 5. Дхйана (dhyāna): терең ой; 6. Праджна (praññā): даналық, түрінде тізімделеді (Тоқйүрек Х., 2019:235).

Теңрилер йеклер улуғ күчлүг луулар кнтирлар асурилар таллым кракуш ханлары гантарвилар махуруглар кишилер киши ермезли (tngriker yekler ulug küçlüg luular kntirlar asurilar talım krakuş hanları gantarvilar mahuruglar kişiler kişi ermezli)

1) Тңрилер (tngriker): теңри = скр. дева (deva) «тәңір, құдай».

2) Йек (yek) = скр. йаккха (yakkha) «жын»; түбінің түрікше екендігі туралы қар. TTVI, 131. yī – ‘йе-мек’ (же мек) = *йі-гек «йамйам» = *йек-йек) = скр. нага (nāga) «айдаһар, жылан».

3) Улуғ күчлүг луулар (ulug küçlüg luular) = өте күшті айдаһарлар. Лу (Lu) = қыт. Луң (lung) «айдаһар» = скр. йакша (yakṣa) «жын».

4) Кнтирлар (kntirlar): гинтирви (gintirvi) (А нұсқасы: гнтрв (gntrv)) = скр. гандхарва (gandharva) «Индраның хош иістер шашатын музыканттары». Сондай – ақ, гандхарва (gandharva) – қайтадан тудыру үшін өлген бір

жаратылысты қайта тууға апаратын бір болмыс (фәнилік түсінік немесе табиғат рухы) болып та айтылады (Гласенапп Х., 1943:226).

5) Асурилар (asurilar) = скр. асура, жаратылыстардың ішінде болатын бес немесе алты болмыс түрлерінің сыңарларында болатын тәңірдің жауы құдіретті алыптар, дәулер. Шын мәнінде Үндістанда құдайшыл болмыс болған асуралар кейіннен құдайларға қарсы шығып, олармен соғысқан жаман болмыс ретінде танылған (Хакманн Х., 1924:2).

6) Талым кракуш (talım krakuş) = талым қара куш «қара, жыртқыш құс» = скр. гаруда (garuḍa) «аңызға айналған құс» (Капп. 105б). Алтын қанатты бұл құс түкті жаратылыстардың падишахы және жыландардың жауы. Сондай – ақ, Вишнудың көлігі ретінде де көрсетіледі. талым «жыртқыш» = талы – «тонау, шабуылдау». Талым қара Көне Түркі тіліндегі Бал Кітабында да кездеседі (Оркун Х., 1936-1941).

7) Гантарвилар (gantarvilar): гантар (скр. дандхара «жылан билеушілерінен бірінің аты»

8) Махуруглар (mahuruglar): махурук (mahuruk) = скр. маһорага «үлкен жылан». Сондай – ақ, 12 рухтың бірі.

9) Кишилер киши ермезли «әрі адам әрі адам емес» = скр. мануши – аманушйа (manuṣya-amanuṣya).

Жоғарыда аталған жаратылыстар, кішігірім өзгерістермен бұрқан діни мәтіндерінде жиі қолданылады (Текин Ш., 2019:28).

Номлуғ тилген (nomlug tilgen)

Ном тилген (nom tilgen) «Дхарма дөңгелегі» = скр. дхармажакра (dharmaçakra) = Пали (Pali). Дхарммажакка (dhammacakka) = қыт. фалун (fālùn) = тиб. чос кй и кхор ло (chos ky i 'khor lo). Дхармажакра (Dharmaçakra) – заң дөңгелегі, бүтін жамандықтарды және қарсылықтарды жоюшы Будда шындығы, Индраның дөңгелегі сияқты, адамнан адамға, орыннан орынға және кезеңнен кезеңге домаланған дөгелек. Бұл термин қытайша. жиң фалун (jīng fālùn) «айналу, заң дөңгелегін алдыға айналдыру» мағынасында қолданады. Ном тилген термині Будданың ілімін білдіреді. Үнді мифологиясында идеал билеуші немесе билеуші патша ие болған дөңгелекке санскрит тілінде «жакра» (çakra) делінеді. Жакра, құдайдың дұшпандарын шынжырмен байлауы және әділеттен таймау үшін қолданылған, кедергісіз алдыға жүретін қару. Осылай Будданың ілімдері «жакра» болып көрсетіледі. Өйткені ол адамдардың дүниелік алдаулары мен қалауларын өзіне бағындырып, олардың

көзін ашуына мүмкіндік береді (Тоқйүрек Х., 2019:215).

Қорытынды және тұжырымдама

Бүкіл түркі әлемінің алтын қазынасы көне ұйғыр жазуымен жазылған жазба ескерткіштер баға жетпес рухани байлығымыз. Әрине, оларды оқып түсіну үшін тек қана олар қолданған соғды, брахми, мани, тибет, ұйғыр т.б. жазуларды үйрену жеткіліксіз. Олар ұстанған діндерде қолданылған терминдерді де білуіміз, түсінуіміз керек. Олай болмаған күнде ата-бабадан жеткен мол мұраны ана тілімізге аударып, түсініп, оқып-үйренуіміз мүмкін емес. Осы мақсатта жұмыс жасауға тырысып соғды жазулы көне түркі тіліндегі мәтіндерде өте жиі кездесетін діни атауларға тоқталып, мүмкіндігінше әрбір атаудың шыққан тегін анықтауға, беретін мағынасын түсіндіруге тырыстық. Қорыта келе айтарымыз, соғды жазуымен жазылған «Секиз йүкмек йарук» аударма мәтінінен 61 сөз бен сөз тіркесінен тұратын діни атауларды теріп алып, талдадық. Оларды құрылымына қарай өзге тілден енген діни атаулар, діни терминдердің көне түркі тіліндегі баламасы, жартылай түркіше,

жартылай өзге тілден енген қосарлы діни атаулар атты үш топқа бөліп қарастырдық. Діни атауларды бірнеше ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып талдауға тырыстық.

Қазіргі қазақ жерінде қазақ халқы негізінен ислам дінін ұстанатындықтан бұл атауларды мүлде қолданбайды десек болады. Тарихи деректерге сүйенсек, будда діні қазақ жеріне үш рет келген. Алғашқы легі II – VII ғасырларда Үндістанда пайда болған буддизмнің Қытайға барар жолы Орталық Азия мен қазіргі Қазақстан территориясы арқылы өткен кезде келген. Екінші легі VIII – XIII ғасырларда Бүгү қағанның будда дінін мемлекет діні деп жариялауы негізінде келген. Үшінші легі XVII – XVIII ғасырларда қазақ жеріне жоңғар шапқыншылығы тұсында келген. Қазіргі таңда еліміздегі статистикаға жүгінсек 2009 жылғы халық санағында 749 қазақтың будда дінін ұстанатындығы тіркелген. 2021 жылғы халық санағына сәйкес Қазақстанда 15458 адам (оның ішіне елімізде өмір сүретін кәріс, үндіс, моңғол да кіреді) будда дінін ұстанады екен. Алайда, бүгінгі таңда түркі тектес халықтар бұл дінді қолданбағандықтан көне түркі тіліндегі діни атаулар да қолданыста емес.

Әдебиеттер

- Ayazlı Ö. (2012) Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. – İstanbul: TDK Yayınları. – 218.
Elmalı M. (2016) Daşakarmapathavadanamala. – Ankara: TDK Yayınları. – 611.
Elmalı M. (2019) Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi. – Ankara: TDK Yayınları. – 180.
Eraslan K. (2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: TDK Yayınları. – 664.
Gabain, Annemaria von. (1988) Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: Türk Tarih-Dil Kurumu. – 314.
Glasenapp H. (1943) Die Religionen Indiens. – Stuttgart: Alfred Kröner. – 394.
Ölmez M. (2017) Eski Uygurca İnkilemeler Üzerine. Belleten dergisi, 65(2). – 243-311.
Ölmez M. (2019) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri. – İstanbul: Kesit yay., 3. baskı. – 566.
Orkun H. (1936-1941) Eski Türk Yazıları I-IV. – İstanbul: Alaeddin kiral basımevi. – 210.
Şirin H. (2015) Kül Tigin Yazıtı notlar. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi. – 368.
Tekin Ş. (2019) Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar. – Ankara: TDK Yayınları. – 58.
Tokyürek H. (2019) Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri. – Ankara: TDK. – 608.
Насилов Д.М., Кормушин И.В., Дыбо А.В., Исабекова У.К. и др. (2016) Древнетюркский словарь, 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы. – 760.

References

- Ayazlı Ö. (2012) Altun Yaruk Sudur VI. Kitap [Altun Yaruk Sudur VI. Book]. – İstanbul: TDK Yayınları. – 218. (In Turkish)
Clouston G. (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press. – 988.
Elmalı M. (2016) Daşakarmapathavadanamala [Dashakarmapathavadanamala]. – Ankara: TDK Yayınları. – 611. (In Turkish)
Elmalı M. (2019) Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi [The Story of the Six-Toothed Elephant in Ancient Uighur]. – Ankara: TDK Yayınları. – 180. (In Turkish)
Eraslan K. (2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri [Grammar of Old UyghurTurkish]. – Ankara: TDK Yayınları. – 664. (In Turkish)
Gabain Annemaria von. (1988) Eski Türkçenin Grameri [Grammar of Old Turkish]. – Ankara: Türk Tarih-Dil Kurumu. – 314. (In Turkish)

- Glaserapp H. (1943) Die Religionen Indiens [The religions of India]. – Stuttgart: Alfred Kröner. – 394. (In German)
- Hackmann H. (1924) Laienbuddhismus in China. – Stuttgart: Perthes. – 347.
- Nasilov D.M., Kormushin I.V., Dybo A.V., Isabekova U.K. and etc. (2016) Drevnetiurkskiy slovar [Old Turkic dictionary]. II edition, revision. – Astana: "Gylym" publishing house. – 760. (In Russian)
- Ölmez M. (2017) Eski Uygurca İkillemeler Üzerine. Belleten dergisi [On Old Uyghur Reduplications. Belleten magazine], 65(2). – 243-311. (In Turkish)
- Ölmez M. (2019) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri [Kokturk and Old Uyghur Lessons]. – İstanbul: Kesit yay., 3. baskı. – 566.
- Orkun H. (1936-1941) Eski Türk Yazıları I-IV [Ancient Turkish Writings I-IV]. – İstanbul: Alaeddin kiral basımevi. – 210. (In Turkish)
- Şirin H. (2015) Kül Tigin Yazıtı notlar [The Inscription of Kul Tigin notes]. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi. – 368. (In Turkish)
- Tekin Ş. (2019) Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar [Uighur Texts I Kuanşi İm Pusar]. – Ankara: TDK Yayınları. – 58. (In Turkish)
- Tokyürek H. (2019) Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri [The Terms Buddhism and Manihaim in Ancient Uyghur Turkish]. – Ankara: TDK Yayınları. – 608. (In Turkish)

Information about authors:

Burkitbayeva Shynar Dubirkyzy – PhD student of Istanbul University (Istanbul, Turkey, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru).

Авторлар туралы мәлімет:

Бүркітбаева Шынар Дүбірқызы – Ыстамбұл университетінің PhD студенті (Ыстамбұл қ., Түркия, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru).

*Registered: March 13, 2023.
Accepted: February 28, 2024.*